

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Чепульченко Т.О.

к.ю.н., доцент

факультету соціології і права

Національний технічний університет України „КПІ”

В статье рассмотрены некоторые аспекты защиты прав и свобод несовершеннолетних в Украине. Автор приходит к выводу, что права ребенка являются составной частью общего комплекса прав человека, который составляет правовой статус любого физического лица. Права ребенка – это комплекс прав и свобод, который характеризует правовой статус ребенка с учетом особенностей развития человека до достижения его совершеннолетия.

The article deals with some aspects of protecting underaged citizens rights and liberties in Ukraine. The author comes to the conclusion that rights of children are an intrinsic part of human rights which corresponds to legal status of any individual. Rights of children constitute a complex of right and liberties which characterizes a legal status of a child taking in to amount peculiarities of human development before reaching a full age.

В статті розглянуті деякі аспекти захисту прав і свобод неповнолітніх в Україні. Автор приходить до висновку, що права дитини є складовою частиною загального комплексу прав людини, який складає правовий статус будь-якої фізичної особи. Права дитини це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до досягнення ним повноліття.

Ключові слова: неповнолітні, права дитини, правові відносини, правовий статус дитини, охорона дитинства.

На сучасному етапі демократичних перетворень у державі питання прав дитини постає таким, що потребує вирішення як на рівні міжнародних правових відносин, так і на рівні національного законодавства.

В Україні на конституційному рівні закріплено права дитини. Конституція, зокрема, проголошує рівність прав дітей (статті 24, 52), охорону дитинства (ст. 51), заборону насильства над дитиною та її експлуатацію (ст. 52), право на життя (ст. 27), захист та допомогу держави дитині, позбавленій сімейного оточення (ст. 52), право на освіту (ст. 53).

У багатьох країнах світу створюється та розвивається інститут захисту прав дитини, удосконалюються механізми реалізації цих прав шляхом заснування нових відомств, органів тощо. Так, останнім часом у світі набуває актуальності створення інституту омбудсмена по правам дитини, функціонують спеціалізовані суди у справах неповнолітніх. Україна, на жаль, ще не має аналогічних інститутів та чіткого механізму захисту та реалізації прав дитини, що вказує на неабияку актуальність даної проблеми.

Питання прав та свобод дитини, а також їх забезпечення державними та правоохоронними органами досліджувалися в роботах таких радянських і сучасних українських вчених, як С. Алексєєв, Ю. Буров, О. Вінгловська, М. Вітрук, Л. Волинець, В. Денисов, С. Киренко, М. Козюбра, В. Колісник, В. Копейчиков, С. Каталейчук, С. Лисенков, Е. Мельников, Г. Неліп, В. Нерсисянц, Г. Омеляненко, А.

Пелешко, П. Рабінович, М. Свистельников, О. Ситник, Ю. Тодика, Н. Шость, Н. Юзікова та ін.

Актуальним аспектом вивчення цієї проблеми також є осмислення її через призму правових основ та механізмів соціального захисту неповнолітніх, які серед багатьох інших суб'єктів права залишаються самою специфічною та малозахищеною категорією.

Метою даної статті є висвітлити деякі блоки прав і свобод дитини, особливо особисті (фізичні) права, та визначити певні кризові явища в процесі здійснення цих прав.

Незважаючи на існування системи актів національного законодавства з питань захисту молоді і дитинства, а також ряду міжнародно-правих актів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, залишається невирішеним ряд проблем, пов'язаних із гідним рівнем життя неповнолітніх, їх вихованням, навчанням, використанням інших соціальних благ та ін.

В Конвенції ООН про права дитини, прийнятій 20 листопада 1989 р., проголошено, що "людство зобов'язане дати дітям усе найкраще, надійно забезпечити дитинство, що гарантує в майбутньому розвиток повноцінних громадян".

Проблема забезпечення прав дитини має своє історичне коріння. У первісному суспільстві до дитини ставилися двоюко – з одного боку, вбивство дитини не вважалося злочином, з іншого – діти були економічно

вигідними. Мати багато дітей, особливо синів, слугувало гарантією міцності соціальних позицій сім'ї. З розвитком суспільства, з переходом до осілого способу життя та більш надійної продуктивної бази общини, вбивство дітей практикується головним чином за "якісними" показниками – вбивали тих, кого вважали фізично або морально неповноцінними.

Дитина не була включена в офіційну систему суспільства і не була суб'єктом права в повному розумінні цього слова. Відповідно до Соборного уложення 1649 р. в Росії діти не мали права скаржитися на батьків. Убивство сина або дочки каралось усього лише річним тюремним ув'язненням, а після відбуття покарання — церковним покаанням, тоді як дітей, що зазіхають на життя батьків, закон нещадно карав стратою.

Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема захисту прав малолітньої людини, була Женевська декларація 1923 р. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніш йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів.

20 листопада 1959 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Декларацію прав дитини, що регулює положення дитини в сучасному суспільстві, основними принципами якої є те, що дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надані умови та можливості, що дозволили б йому розвиватися фізично, розумово, морально, духовно.

20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла та відкрила для підписання Конвенцію про права дитини, яка 27 лютого 1991 року була ратифікована Україною. Основні положення Конвенції знайшли відображення у Законі України "Про охорону дитинства" від 7 березня 2001 р., який визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини, "дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше".

О. Скакун дає визначення поняття "права дитини" – це можливості (свободи) неповнолітньої дитини, необхідні для її існування, виховання та розвитку. Численні права дитини співпадають з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне висловлювання думки та ін.).

Зокрема, Конвенція про права дитини формулює громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права дітей. Серед зазначених категорій прав у ній містяться такі основні права дітей:

- право на життя, виживання і вільний розвиток;
- право на ім'я і набуття громадянства;
- право знати своїх батьків і користуватися батьківською турботою;
- право не розлучатися з батьками всупереч їх бажанню; право підтримувати контакти з обома батьками;
- право на об'єднання з сім'єю, яка перебуває в іншій державі;
- право залишати будь-яку країну і повертатися в свою країну;
- право на захист у випадку незаконного переміщення і повернення із-за кордону;
- право вільно висловлювати свої думки з усіх питань;
- свобода думки, совісті, релігії;
- свобода асоціацій і мирного зібрання;
- право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- право на користування послугами системи охорони здоров'я;
- право користуватися благами соціального забезпечення;
- право на освіту;
- право на відпочинок і розваги;
- право на захист від економічної експлуатації;
- право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень;
- право на гуманне ставлення, на захист від незаконного і свавільного позбавлення волі.

Конвенція проголошує також принцип рівної відповідальності обох батьків і законних опікунів за виховання дитини; встановлено обов'язок держави

турбуватися, поважати і забезпечувати усі права дитини.

В Україні на конституційному рівні закріплено рівність дітей в правах незалежно від походження, а також від того, народженні вони у шлюбі чи поза шлюбом.

Розглядаючи особисті (фізичні) права дітей, до них можна віднести право на життя, на першочерговість захисту і допомоги, здорове зростання, право на особисту свободу та недоторканість, неприпустимість таких кримінальних покарань, як довічне тюремне ув'язнення тощо.

Найголовнішим невід'ємним правом кожної людини є право на життя. Воно є першоосновою, що дозволяє людині володіти всіма іншими правами та свободами. Наприклад, у Франції навмисне вбивство неповнолітнього до 15 років карається довічним позбавленням волі. У деяких розвинутих країнах, зокрема, у США, є тенденція поширити правовий захист життя та здоров'я навіть на ще ненароджену дитину. Так, у справі Сміта нью-йоркський суд визнав, що жінка, яка вживала наркотики під час вагітності і народила наркотично залежну дитину, скоїла злочин проти здоров'я дитини.

Особливістю права на життя дитини є захист державою не лише самої дитини, а й її матері, адже саме мати у період вагітності є джерелом життя та здоров'я для ще ненародженої дитини. Так, ч. 5 ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права містить положення, відповідно до якого смертний вирок не виконується щодо вагітних жінок.

Ці норми є досить гуманними і справедливими у відношенні неповнолітніх, адже застосування щодо них довічного ув'язнення позбавить їх права на нормальне життя та розвиток. Конвенція про права дитини, зокрема, на одному рівні виділяє право дитини на виживання та здоровий розвиток.

Так, ст. 6 Конвенції проголошує, що держава повинна забезпечувати в максимально можливій мірі виживання та здоровий розвиток дитини.

Стаття 6 Закону України "Про охорону дитинства" містить положення, що "кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я". Держава гарантує дитині право на охорону здоров'я шляхом проведення таких заходів, як зниження рівня смертності немовлят і дитячої смертності, забезпечення надання медичної допомоги всім дітям, боротьби з хворобами і недоїданням, надання матерям

належних послуг з охорони здоров'я у допологовий і післяпологовий періоди тощо.

Отже, особливістю права дитини на життя є те, що зміст цього права складає, перш за все, право бути народженою і жити.

Однією з особливих рис захисту життя дитини в системі правового статусу особи є заборона участі дітей у воєнних діях і збройних конфліктах. Війна є носієм великої смертності людей, особливо тих, хто безпосередньо бере участь у бойових діях. Тому є неприпустимим втягнення дітей в такі дії як з метою захисту їх життя, так і з метою захисту дитячої психіки від споглядання насильства та смерті. Так, ст. 30 Закону України "Про охорону дитинства" містить наступне положення: "Участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, створення дитячих воєнізованих організацій та формувань, пропаганда серед дітей війни і насильства забороняється".

Наступним особистим правом дитини є право на захист від усіх форм фізичного чи психічного насильства (рабства). Виходячи з норм ст.ст. 34 – 37, 39 Конвенції про права дитини, ст.ст. 10, 30, 32, 33 Закону України "Про охорону дитинства", зміст даного права складає право на свободу, особисту недоторканість та захист гідності і передбачає захист дитини від: образи, недбалого і жорстокого поводження, у тому числі з боку батьків; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин; примушування до жебрацтва, втягнення до азартних ігор тощо; участі у воєнних діях і збройних конфліктах; незаконного переміщення (викрадення дітей, торгівля та контрабанда ними); позбавлення свободи свавільним або незаконним чином; катування та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання; сексуальної експлуатації і сексуальних розбещень (дитяча проституція, порнографія); економічної експлуатації.

Так, Конвенція про права дитини та прийнятий на її основі Закон України "Про охорону дитинства" є в Україні найефективнішим засобом боротьби з практикою, подібною до рабства, беручи до уваги кількість дітей, що є її жертвами. Однак, даний закон лише в загальному вигляді освітлює цю проблему. В Україні відсутній нормативний акт, який би прямо вказував на наявність в нашій державі ефективних засобів боротьби із протиправною експлуатацією дітей, конкретизував би їх. Дана проблема поки що вирішується на рівні законодавчо закріплених заборон в різних сферах, наприклад, заборона роботи неповнолітнього у нічний час, встановлення

мінімального віку, з якого можливе прийняття на роботу неповнолітніх, тобто, це стосується переважно сфери трудового права і лише в окремих випадках – кримінального.

Наступну групу особистих прав дитини складають право на свободу слова, світогляду і віросповідання. Дане право притаманне не лише дорослій людині, однак реалізація його дитиною пов'язується, перш за все, з її віком, свідомістю тощо.

Ст. 10 Закону України "Про охорону дитинства" передбачає захист дитини від залучення її до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій.

У 1997 році в Україні була забезпечена можливість здобувати релігійну освіту в створених при релігійних організаціях школах, гуртках, групах. Як зауважує В.Глушченко, законодавство зорієнтоване на те, що кожна дитина, по-перше, має право на релігійну освіту за бажанням її батьків або осіб, що їх заміщують. При цьому, як зазначено у ст. 6 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", провідними є інтереси дитини".

У свою чергу, ст. 12 Конвенції про права дитини передбачає право дитини, що здатна сформулювати власні погляди, вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини має приділятися належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Закон України "Про охорону дитинства" також закріплює право дитини на вільне висловлення думки та отримання інформації. Відповідно до ст. 9 Закону, кожна дитина має право на вільне висловлювання особистої думки, формування власних поглядів, розвиток власної суспільної активності, отримання інформації, що відповідає її віку. Дитині забезпечується доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, що сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному і духовному та моральному благополуччю.

Даний закон також передбачає право дітей звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації та їх посадових осіб із зауваженнями та пропозиціями стосовно їхньої діяльності, заявами та клопотаннями щодо реалізації своїх прав і законних інтересів та скаргами про їх порушення.

Особливістю цього права є те, що, в силу їх віку, звернення дітей можуть бути проігноровані, залишені поза увагою з огляду на їх неважливість з точки зору дорослої людини. Однак дитина, будучи істотою емоційно сприйнятливою або ж,

навпаки, замкнутою у собі, може не правильно або не повно, незрозуміло викласти своє ставлення до проблеми. Тому закріплення права дитини особисто звертатися до відповідних органів покладає на останніх обов'язок зреагувати на це відповідним чином.

Щодо права на отримання неповнолітніми особами інформації, то це право, в окремих випадках, обмежене законом. І це логічно. Адже існують різноманітні види інформації, наприклад, інформація, що є державною або комерційною таємницею. Доступ до неї обмежений не лише неповнолітнім особам. Це може бути інформація, що стосується безпосередньо дитини. Наприклад, відомості про усиновлення даної неповнолітньої особи людьми, яких вона вважає своїми рідними батьками. Також це може бути інформація, яка в силу цензури небажана або заборонена для осіб, що не досягли відповідного віку.

Особливим правом дитини є її право з моменту народження на ім'я і набуття громадянства. Це право закріплене в ст. 7 Конвенції та ст. 7 Закону України "Про охорону дитинства". Саме ці права дитини та деякі інші (сімейні зв'язки) визначають її індивідуальність, яку держава має поважати, не допускаючи протизаконного втручання. Це право тісно пов'язане з конституційно закріпленим правом людини на свободу, правом на невтручання в особисте та сімейне життя.

Право на свободу є природним правом кожної людини, яка народжується вільною і має право вільно обирати для себе засоби і характер спілкування з середовищем, що її оточує. В аспекті прав і свобод дитини свобода відображає свободу волі людини, її здатність свідомо, самостійно й добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності. Це завжди реальна можливість вибору.

Право на невтручання в особисте та сімейне життя передбачає недоторканість своєрідного середовища життя. Це стосується насамперед не протиправних, а природних особистих і ділових інтересів та відносин.

Конституцією закріплене положення про те, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Особливістю даного права, наданого дітям, є право дитини на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них (ст. 11 Закону України "Про охорону дитинства"), яке, в свою чергу, передбачає, що діти не повинні розлучатись з сім'єю всупереч їх волі, за винятком випадків, коли таке розлучення необхідне в інтересах

дитини і цього вимагає рішення суду, що набрало законної сили (ст. 14). Тобто, держава, визнаючи сім'ю природним середовищем для всебічного розвитку дитини, її матеріального забезпечення, враховуючи прив'язаність дитини до батьків, захищає дитину від свавільного втручання в її особисте життя, в її природне середовище.

Отже, із викладеного вище можна спостерігати, що зміст особистих (фізичних) прав дитини складають: право на життя; право на охорону здоров'я; право на захист від усіх форм насильства; право на повагу честі і гідності; право на свободу слова, світогляду та віросповідання; право на ім'я і набуття громадянства; право на свободу, на невтручання в особисте, сімейне життя.

Іншою категорією прав в системі прав та свобод дитини є економічні права. Ці права стосуються переважно сфери економічних (майнових) суспільних відносин. Серед них можна назвати, перш за все, права, які притаманні усім особам, це право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право користуватися об'єктами суспільної власності, право на працю; особливістю даної категорії прав є право дитини на захист від економічної експлуатації.

Щодо вказаної категорії прав дитини, то особливо їх порушення спостерігаються в сфері праці. Державна статистика не має даних про використання дитячої праці у недержавних секторах економіки, домашніх і сільських господарствах. Проте достатньо вийти на вулицю, відвідати стаціонарні або стихійні ринки і перед очима відразу постане картина праці дітей. Той факт, що за останнє десятиріччя кількість працюючих підлітків зросла в нашій країні у десятки разів, не викликає сумніву.

Причинами зазначеного явища, як пише В.Свистельникова, є: 1) зuboжіння значної частини населення (прибутки середньої української родини зменшились порівняно з 1990 р. у три з половиною — п'ять разів); 2) криза, яка охопила бюджетну сферу, у тому числі освіту, зокрема скорочення фінансування шкіл, чисельності викладачів, укрупнення класів, запровадження часткової плати за навчання дітей, згортання системи шкільного харчування, що призводить до руйнування навчального процесу; 3) переорієнтація підлітків на нові цінності, формування прошарку "нових" українців, втрата твердої опори під ногами у науковців, медиків, інженерів, поява нових "пріоритетних" професій, пов'язаних з торговельною і банківською діяльністю (це формує у підлітків віру в те, що навчання не є їх головним обов'язком); 4) значне

використання праці підлітків у тіньовій економіці.

Існування даної проблеми пов'язується, перш за все, з неможливістю переважної більшості сімей реалізувати надане державою право на достатній життєвий рівень, яке регламентоване ст. 48 Конституції України, ст. 8 Закону України "Про охорону дитинства", ст. 27 Конвенції ООН про права дитини.

Ще одним блоком прав дитини є її культурні права. Категорія конституційно закріплених культурних прав людини передбачає право (в тому числі і дитини) на освіту (ст. 53), право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності, а також деякі інші права і свободи, що стосуються свободи поглядів і переконань, світогляду, користування інформацією тощо. Ми зупинимося на розгляді деяких особливостей даної категорії прав, які притаманні дитині.

Стаття 31 Конвенції ООН про права дитини визначає, що "держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному і творчому житті та сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної і творчої діяльності, дозвілля і відпочинку". Виходячи також із змісту ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, ст. 20 Закону України "Про охорону дитинства", дане право складається з таких елементів: право на безкоштовний доступ до національних духовних та історичних цінностей, досягнень світової культури; користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування; право на об'єднання в молодіжні та дитячі організації з метою розвитку індивідуальної та колективної творчості; право на свободу творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на повагу і моральне благополуччя дитини у даній сфері (що гарантується шляхом заборони пропагування у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості, розповсюдження порнографії тощо).

До даного переліку можна віднести також право на освіту, яке регламентоване ст. 53 Конституції України, Законом України "Про освіту" та деякими іншими нормативними актами.

Таким чином, ми розглянули основні групи прав дитини, які в окремих випадках характеризуються певними особливостями по відношенню до загальних прав людини та громадянина, що закріплені Конституцією.

Не дивлячись на досить інтенсивну законодавчу роботу в галузі захисту прав

дитини, економічний стан, в якому нині перебуває наша держава, суттєво гальмує процес втілення в життя приписів згаданих нормативних актів. Це призводить до такого катастрофічного явища, як демографічна криза та соціальне сирітство.

Соціальні та економічні труднощі, які супроводжують наше суспільство протягом останнього десятиліття, призвели до появи на вулицях українських міст численної армії безпритульних, нікому не потрібних дітей. Вагомим деструктивним фактором у сучасних умовах виступає криза сім'ї.

Наявність таких сумних чинників свідчить про існуючу у нашій державі загрозу нормальному розвитку дитини (як фізичному, так і психічному). Саме тому, держава, визначаючи основні шляхи захисту дитинства в Україні, паралельно має дбати про нормальний рівень життя людини взагалі. І коли цього буде досягнуто, саме собою почне корінним чином змінюватися становище дитини у сім'ї, та державі в цілому.

Отже, права дитини є складовою частиною загального комплексу прав людини, який становить правовий статус будь-якої фізичної особи. Права дитини – це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до досягнення нею віку повноліття.

Література:

1. Волинець Л.С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. – К.: "Логос", 1999. – С. 10-11.
2. Соборное уложение 1649 года. Российское законодательство X—XX веков. — М.: "Юрид. лит.", 1984. — Т. 3 – С.436.
3. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку // Право України. – 1999. – №7. – С.92-93.
4. Скакун О.Ф. Теория государства и права. – Х.: "Консум", 2000. – С. 200.
5. Крестовська Н.М. Проблеми вдосконалення правового захисту дітей від різних форм насильства // Матеріали науково-практичної конференції. – Донецьк, ДІВС. – С. 180-186.
6. Закон України "Про охорону дитинства" / Відомості ВРУ, 2001, № 30, ст. 142.
7. Глущенко В. Проблеми прав дітей в Україні // Український часопис прав людини. – № 3 – 4. – 1998. – С. 65.
8. Конституційне право України. За ред. В.Я.Тація, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодики. – К.: "Укр. центр правничих студій", 1999. – С. 131.
9. Свистельников М. Праця дітей, які не досягли 16-річного віку, потребує правового врегулювання // Право України . – 1998. – № 4. – С. 88.